

Жахон тарихида тарихчилар томонидан бир томонлама баҳоланган забт этувчи шахслар деярли учрамайди. Бу фикр тўлиқ ҳолда Марказий Осиё ҳукмдори Амир Темурга тегишлидир. Унинг қилмишлари замондошлари томонидан батафсил ёзиб қолдирилган, бироқ, айти пайтда унинг шахсияти афсоналар билан қопланган ва сирли муҳитга ўралган. Улуғ саркарда ва ҳукмдор сифатида у Тибетдан то Кичик Осиёгача қўзилган улкан империя яратган ва нафакат Марказий Осиё, балки Хиндистон, Европа ва Россия халқлари тақдирига улкан таъсир қўрсатган. Унинг вайронкор юришлари Олтин Ўрда, Дехли султонлиги ва Усманийлар империясининг таназзулига олиб келган. Карл Маркснинг махсус таништиришни талаб қилмайдиган асарларида таъкидланишича, Темур «ўзининг янги давлатини давлат тузилиши ва қонунлар билан таъминлаган, бу унинг буйруғига қўра татар

ўрдалари томонидан содир этилган вахшийликлар ва ёввойи вайрончиликларга қараганда катта контраст ҳосил қилган». Унинг сиёсатининг мазмуни «минглаб аёллар, болалар, эркаклар ва йигитларни қийноққа солиш, қатл этиш, қириш ва шу тарзда ҳамма ерда даҳшат уйғотишдан иборат эди» [Хронологик иқтибослар].

Шубхасиз, К. Маркс ўз хулосаларини Тамерлан юришлари билан боглик бўлган катллар ва вайроналар хақидаги маълумотларга бой бўлган тарихий манбалар асосида килган. Бирок, ҳамма нарсa шунчаки аник бўлганми?

Вайрончиликка бўлган иштиёкми ёки сиёсий прагматизм?

Француз шаркшуноси Луи-Матйё Лангл Темурга «катта коралашга лойик бўлган ва бу хукмдорни энг шубхали харакатларга олиб келган иштиёк» хос бўлганини таъкидлаган. Унинг фикрича, бу иштиёк бутун дунёга эгалик килиш хохишида намоён бўлган. «...Осиё давлатларини кийнаган низолар манзараси, рахмсиз хукмдорлар томонидан кийноққа солинган халкларнинг ачинарли ахволи уни шу фикрда мустахкамлаган», деб ёзади у [Темур хаёти].

Ўз навбатида, таникли рус ва совет шаркшуноси Василий Бартольд Темурнинг шафкатсизлигидан «совук хисоб-китобдан ташкари», шунингдек, «азобли, нозик вахшийликни» ҳам кўрган. Бу, эҳтимол, унинг бутун хаёти давомида чеккан жисмоний азоблари билан изохланиши мумкин [Темур].

Шунингдек, Темур хаётини ўрганишга оид манбалар тахлили унинг рухий жихатдан кандайдир ножўяликларга учраганини тасдиқламайди. Хатто уни жуда хиссиётли шахс деб аташ ҳам кийин. Кизиги шундаки, В. Бартольд ўзининг бошқа бир мақоласида «Темур кўшинида муайян “рыцарлик” идеали борлиги»ни тан олади. Аммо бу кўмондоннинг «нозик вахшийлик» сифатида талкин этилган хусусиятлари билан кандай богланиши номаълум. Темур кўшинлари ва амалдорлари унинг фармонларига бўйсунмаганмиди? Ёки тарихчилар таъкидлаган хар бир шафкатсизлик ҳолатини алоҳида кўриб чиқиш керакми?

Шараф ад-Дин Яздининг хабар беришича, 1387 йилда Исфahонда галаёнчилар гуруҳи Темурнинг солиқ йигувчилари бўлган кўплаб кишиларни ўлдирган. «Ўша кеча кўшиндан уч минг киши йўқолди. У шу даражада газабга тўлдики, шаҳарни забт этишга буйруқ берди». Натижада содир этилган киргин натижасида 70 минг киши ҳалок бўлган, уларнинг бошларидан эса миноралар қурилган [Зафарнома].

Ибн Арабшоҳнинг таъкидлашича, Исфahон аҳолисига нисбатан шафкатсиз тазйикларга

сабаб бўлган ҳолат – солиқ йигувчиларнинг шаҳар аҳолисига нисбатан зўравонлик қилгани ва ҳатто уларнинг аёлларига ҳам қўл теккизганига олиб келган. Бу ҳақдаги хабар Темурга етиб келганида, у шаҳарга боради ва уни бузиб ташлашни, аҳолининг конини тўкишни, аёлларнинг шаънини топташни, уларни ўлдиришни, мол-мулк ва бойликларни тортиб олишни, биноларни вайрон қилишни, донни ва ҳатто қишлоқ хўжалигини ёкиб юбормокни буюрган [Темур тарихи мўъжизалари].

Шунингдек, Темур Хоразмнинг пойтахти Урганчда ҳам жуда шафкатсиз бўлган. Шараф ад-Дин Яздийнинг ёзишича, 1388 йилда Темур қўшинлари Султон Суфийга қарашли бўлган одамларни таъқиб қилган, уларни қўлга олиб қўпларини ўлдирган ва саноксиз миқдорда бойликни тортиб олган. Темур Урганчда бир неча кун тўхтаб, шаҳар ва унинг атрофидаги аҳолини Самарқандга қўчиришни буюрган, шунингдек, шаҳарни бутунлай вайрон қилиб, ўрнига арпа экин эккан. Аммо бунга ҳам Темурнинг ўз сабаби бўлган. Хоразм ҳукмдори Султон Суфий Олтин Ўрда хони Тўхтамиш билан иттифокчилик алоқаларида бўлиб, Тўхтамишнинг Мовароуннахрга қилган юришида қатнашган ва у юришда Самарқанд ва Бухоро атрофи ҳамда жанубдаги Қарши шаҳри вайрон қилинган [Турклар империяси, 480-бет].

Испан дипломат ва сайёҳ Руи Гонсалес де Клавихо 1404–1405 йилларда Кастилия қироли Энрике III топириги билан Самарқандда элчилик вазифасини бажариб, Темурнинг «ок татарлар»га нисбатан қаратган тазйиқлари ҳақида ёзиб қолдирган. Уларнинг маълумотларига қўра, ушбу татарлар Туркия ва Сурия ўртасида истикомат қилган бўлиб, Темурнинг Димашқ юришида мағлуб этилган. Асир олинганлари «Домогон» ерларига қўчириб юборилган, у ерда улар яна бирлашиб, олдингидек, ҳар ерни ўмариш ва вайрон қилишни бошлашган ва ўз юртларига қайтиш учун ҳаракат қилишган. Темур уларни оғир жазолаш учун қўшин жўнатиб, ҳаммасини ўлдиришга амр берган. Уларнинг бош суякларидан тўртта минора қуришга буюрган. Миноралар қатлам-қатлам бош суяклари ва лойдан қурилган. Татарларнинг айтишларига қўра, Темурнинг буйруғи билан шаҳарларда ва йўлларда олтмиш мингдан ортиқ «ок татарлар» ўлдирилган [Темур саройига саёҳат қундалиги].

Тамерланнинг қатъий муносабатини Грузия қироллиги ҳам ҳис қилган. Темурнинг ҳужуми вақтида Грузия энг юқсак ривожланиш даврига етиб келган эди. Грузия дипломати ва тарихчиси Парсадан Горғиджанидзенинг ёзишича, Темур Табризда бўлган вақтда грузинлар Нахичеванга ҳужум қилиб, Аракс дарёсининг чап қирғоғини эгаллаб олган. Бу хабар Темурни қаттиқ гезаблантирган ва у 1386 йилда ўз қўшинлари билан Кахетияга бостириб қирган. У ерда у топган барча одамларни ўлдирган, қишлоқларни вайрон қилган, қишлоқ ва қишлоқларни қесиш ташлаган, қишлоқларни ёкиб юборган ва ёнғок қишлоқлари қўстини ҳам қиш қилган [Грузия тарихи].

Иоанн де Галонифонтибус (одатда Султаниядаги Форс шахрининг архиепископи бўлган Иоанн Султаний ёки баъзан Солдайя епископи Жон Гринлоу деб аталади), Темурни Европанинг пойтахтларига элчи сифатида юборилишидан олдин грузинларнинг «жуда бузук ва айникса уларнинг шохи шармандали ишлар килаётганини» таъкидлаган. Шунинг учун, унинг айтишича, Худо уларни жазолаган ва Темурланг ёрдамида уларни уриш ва жазолагандир. Темур бу мамлакатга уч марта хужум қилиб, уни талан-тараж қилиб, аҳолисини асир қилиб, шаҳарларини харобага айлантирган ва ўттиздан ортиқ ажойиб қурилган черковларини вайрон қилган [Дунё хақида билим китоби].

Темурнинг Грузияга қарши кейинги ҳаракатларини тасвирлаб, П. Горгиджанидзе унинг Корабогда қишлоғанини ва баҳор бошланиши билан Тифлисга яқинлашиб, уни камалда ушлаб туришини таъкидлайди. Турклар шаҳар деворини эгаллаганида ва шаҳар химоячилари цитаделга яшириниб олишганида, Баграт V қаршилиқнинг бефойдалигини тушуниб етди ва хавфсизлик кафолатини олиб, Темурнинг ҳузурига келди. Буюк амир унга яхши қабул кўрсатди ва уни ўзи билан Корабогга олиб кетди, у ерда грузин тарихчиси ёзишича, «мажбурий тарзда» исломни қабул қилган. Шараф ад-Дин Яздининг таъкидлашича, Темур грузин шохининг тўғри йўлга қиришидан шу даражада қониққанки, уни ўз беқлари қаторига қўшган, унга қўп меҳрибонлик ва эътибор кўрсатган, аввал уни қўлланган қалъасини қайтарган ва ўз ҳудудига қайтишга рухсат берган [Темурнинг ғалабалари китоби].

Аммо, Баграт V Темурни алдашга қарор қилди ва, арман тарихчиси Фома Мецопскийнинг гувоҳлик беришича, «Мукаддас Рухнинг хикматига тўлиб», ундан «бутун мамлакатни» эгаллаб, грузин қабилаларини «бизга ишончли имон»га қиритиш учун қатта қўшин сўради. Баграт бу қўшинни иберлар ҳудудига олиб келганда, уни тоғлар ва тоғлар бўйлаб бошлади, ўз ўғилларини махфий равишда хабардор қилиб, улар қочок қўшинга хужум қилишди, «тошқинни тўхтатиб, қуролларини сугуриб олдилар ва қўпларини ўлдирдилар. Кейин айтишларича, уларнинг ўн икки мингдан ортиқ аскарини йўқ қилиб, ўз отасини олиб қайтишди» [Темурланг ва унинг қорислари тарихи]. Жазо узок қуттирмади ва 1387 йилда Темур Грузияга иккинчи марта босиб қирди, ерларни вайрон қилди ва қўплаб қалъаларни харобага айлантирди.

Темурнинг 1395 йилда Грузияга қилган яна бир жазо қўриқини "Темур тузуклари"да зикр этилади. Хиндистондан қайтганидан сўнг, "Гуржистон қоғирлари" қаддан қўшиб қўлланган қалъалари хақида маълумот қилган. Ушбу ҳолатни қечиктиришни қистамаган Буюк Амир, "ўша ердан бошқа қўзғолончилар ва ёвуз қиятли одамлар қайдо бўлишига йўл қўймаслик учун", Сивас ва Грузия қалъаларини эгаллаб, "у ердаги одамларни қирди".

Тимурнинг шафкатсизлиги ортида маълум бир сабаблар кўринмокда, ва бу хол Герман Вамберининг уни "вайронкор, мустабид хукмдор" деб атаганларнинг фикрини икки хисса нотўғри деб баҳолашига сабаб бўлади. Вамбери уни "ўз замонинг удумларига кўра галаба козонувчи куруллардан фойдаланган осийлик жангчи" деб тасвирлайди. Унинг душманлари томонидан унга нисбатан айбловлар ўртага ташланган "кўркинчли ҳаракатлар ва харобалар" эса "ҳаддан ташқари каттик, лекин доимо адолатли жазо" сифатида қаралади.

Шундай қилиб, ўтмиш тарихчилари бундай сабабларга қанчалик эътибор беришгани, уларни замондошлар ва келажак авлодлар учун қандай сақлаб қолишгани уларнинг ўз мақсадларига боғлиқ бўлган. Масалан, Бағратнинг иккиюзламачилиги ҳақида ҳикоя қилган Фома Мецопский Тимурни фақат салбий томонлар билан тавсифлайди. Арман тарихчиси айтишича, у "шафкатсиз, виждонсиз ва шафкатсиз, катта қаҳр, нафрат ва дунёвий шайтоннинг фитналаридан тўла" бўлган шахсдир.

Тимур 1387 йилда «Орарат ўлкаси»га юриш қилганида, епископни ўлдирган ва «бошқа кўплаб имонли [насронийлар] қийноқлар ва азобларга дучор бўлган; Арманистоннинг катта ҳудуди очлик, қилич, асирлик ва инсонга ҳос бўлмаган муомала орқали хароба ҳолатга келган». 1395 йилги юриш ҳақида гапирганда ҳам, тарихчи шундай эпитетларни ишлатади. Ўша юришда Тимур шарқий Анатолия шаҳарларини вайрон қилиб, арманлар яшайдиган ҳудудларда кўплаб асирларни ўзи билан олиб кетган, қолганлари орасида эса очарчилик таркаган. Тимурнинг қўшинлари бу ҳудудларни «хароба, бўш ва талон-тарож қилинган ҳолда қолдирган» [Тимур-Ланка ва унинг қорислари тарихи].

Совет ва ўзбек тарихчиси Борис Лунин фикрига кўра, Фома Мецопскийнинг матни «Тимурга нисбатан каттик нафрат ва қазаб билан тўлдирилган, унинг қанчилигига энг қучли қарғишлар ва энг ёмон эпитетлар билан қийинилган». Бу фақатгина Тимур «Фоманинг ватани Арманистонга юриш қилгани» тўғрисида бўлган. Ҳар қандай ҳолатда ҳам, Лунин ҳулоса қилади: арман хроникаси «Тимурнинг вайронкор қирғишлари ва унга қарши қураш қараёнлари ҳақидаги ҳикояларнинг асосий қисми ва қизил йўналиши бўлиб ҳисобланади» [Ўзбекистонда ижтимоий қанлар, 1992, № 9-10, 68-бет].

Бироқ, буюқ амирнинг ўта шафкатсизлиги ҳақида Шараф ад-Дин Яздий ҳам ёзган, у ҳам ўз асарларида кўплаб қурбонлиқлар ва ўлимлар ҳақида қувоҳлардан ёки Тимурнинг ҳаётидаёқ ёзилган эртаги хроникалардан олиб қелган. Масалан, у ўзининг «Амир Тимурнинг галаба қитобида» Буст томонга бўлган қирғишни тасвирлар экан, Қазарбар ва

Дахна калъаларининг забти ва уларнинг аҳолиси киргин килингани, уларнинг бошларидан миноралар қурилганини ёзган. Бу миноралар, гўёки, “Галаба куёши шу ёқдан чиқиб, бутун дунёга галаба хақида хабар бериши, қолганлар эса Соҳибқиронга бўйсунишга мажбур бўлишлари учун” қурилган эди. Шунингдек, Исфохонни забт этиш хақида ҳам шундай қайдлар бор. Ўзидининг баҳосига кўра, у ерда ўлдирилганлар сони етмиш минг кишини ташкил қилган. [Амир Темурнинг галаба китобидан.]

Шундай дахшатли тафсилотлар Тамирланнинг юришлари билан боғлиқ бўлиб, ҳозирги замонда одамларда бош суяклардан қўйилган миноралар айнан унинг номи билан боғланади. Шу билан бирга, бу кўрқинчли манзараларни Соҳибқироннинг биографи жуда хотиржам тилда тасвирлагани, ўша даврда бундай ҳодисалар қамқаб бўлмаганини тахмин қилиш имконини беради. Лекин, айрим муаллифлар бу воқеаларни жуда бўрттириб кўрсатишгани ҳам маълум. Масалан, Фома Мецопский Тимурнинг Дамашкни забт этиши хақида сўз юритар экан, унинг қўшини 700 минг кишидан иборат бўлганини, ҳар бир аскар жазо таҳдиди остида бош суякларидан еттита минора ясаш учун бирдан бош қесиб олиб қелишга мажбур бўлганини айтади. Давлат раҳбарининг қазабидан кўрққан қўшин барча эркакларни ўлдирган, эркаклар қолмаганда эса, аёлларнинг ҳам бошларини қеса бошлашган. Бу ҳолатда тарихчи “Ван шаҳрилик Мхитар номи рухий ота”нинг ҳикоясига таянган [Тимур-Ланг ва унинг қорислари тарихи].

Бу ҳикояга ишониш мумкинми? Умуман олганда, 700 минг кишилик қўшини тасаввур қилиш мумкинми, уларни қўлаб ҳафталар давомида озик-овқат ва таъминлаш билан таъминлаш мумкинми? Ва бу микдордаги одамлар Дамашк ва унинг атрофида яшаганми? Йўқ, арман тарихчиси қелтирган рақамлар шубҳасиз ортиқча бўртиб кўрсатилган. Хусусан, Де Клавихо Тимурнинг қўшинлари 600 мингдан ортиқ “Оқ Татарлар”ни йўқ қилгани хақидаги қароёти қаби.

Бу ҳақда Николай Рерихнинг айрим қарғуд тарихий баёноتلарга танқидий ёндоқиш қараклиги хақидаги фикри ўринли. Унинг фикрича, «қўп қарсалар қелажак қроникалар томонидан қайта қўриб қикилиши лозим. Балки, Тимурга қисбатан машҳур қонхўрлик ҳулосалари ҳам қайта баҳоланар? Қим қилади, эҳтимол, буюқ истилоқи умуман бунчалик шафқатсиз бўлмаган. Маълумки, у дарвешлар рухий қамоаларини ташқил қилган ва ўз аскарларининг маънавий таълимига эътибор қерган» [Қундалиқ саҳифалари].

1926 йилнинг қартида биринчи Қарқазий Осиё экспедиқияси қайтида Николай Рерих шундай деб ёзган эди: «Тамирлан қатта дезинфектор бўлмаганмиқан? У қўлаб шаҳарларни қайрон қилган. Биз қилганимиздек, қилим шаҳарчаларни йўқ қилиш қима эканини қиламиз. Биз ўн икки шаҳарни қесиб ўтдик. Уларни қима қилиш мумкин? Қалқ

Муаллиф:

25.02.2025 09:25 -

манфаати учун уларни ёкиб, якинида янги кишлокларни режалаштириш керак. Эскилари чиришдан колганида, одамларни янги жойларга юзлантириш жуда кийин» [Алтай — Химолай].

Жуда кизик кузатиш, бу, табиийки, узок археологик экспедиция жараёнида пайдо бўлган ва айрим тарихчиларнинг илгарги асрлар воқеаларини баҳолаш учун факатгина кулай иш кабинетларидан фойдаланиши эмас. Бошка томондан, Тимурдан олдин ёки кейин жахон тарихида «цивилизацияли» давлатлар хукмдорлари буюк галабаларга эришиш ёки факатгина кўрков солиш мақсадида юзлаб, хатто минглаб ҳаётларни олиб қўйган ҳолатлар бўлмаганми?

Карл Буюкнинг Верденда саксонлар исёнининг 4500 иштирокчисини қатл қилганини эсламаслик мумкинми? Беласицада улар устидан галаба қозонгандан сўнг Василий Болгар ўлдирувчининг 15 минг болгарнинг қўзини ўйганини қим ёддан чиқарган? Яхудийларнинг, мусулмонларнинг ва насронийларнинг 10 мингга яқин фуқаросини қиргин қилган Қуддусдаги беайб инсониятнинг шафкатсиз қирғоничи бўлдики? Иккинчи жахон урушидаги жазо авиация зарбаларида қанча тинч аҳоли қурбон бўлган? Гамбургдаги «Гоморра» операциясида 50 минг киши ҳалок бўлди, яна 200 минг киши яраланди ёки қуйиб қолди, шаҳар иншоотларининг 74 фоизи вайрон бўлди. Урушнинг сўнгги босқичида Пфорцхаймга қилинган ҳужумда қандайдиган 17600 киши ҳалок бўлди, ва бу бомбардимон саҳналари фильмга олинган. Хиросима ва Нагасакидаги атом ҳужумлари эса жахон тарихидаги энг йирик оммавий қатлиомлардан бири бўлди. Радиоактивлик таъсирини ўрганиш фондининг (RERF) маълумотларига қўра, Хиросимада қурбонлар сони 90 мингдан 166 минггача (аҳолининг 20–40 фоизи), Нагасакида эса 60 мингдан 80 минггача (20–35 фоизи) бўлган.

Ҳозирги замонда, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қатта эътибор қаратиладиган бир пайтда ҳам, урушлар ва зўравонликлар тобора кенг тарқалмоқда. Қандайдир яққа тартибдаги кичик гуруҳлар ва ўзига ҳосликларга алоҳида эътибор қаратиш ортида ҳамон тинч аҳолига нисбатан шафкатсизлик сақланиб қолмоқда. Шаҳарларни тотал вайрон қилувчи бомбардимонлар, қасалхоналар ва мактабларга қаратилган ракета ҳужумлари, қимёвий қурол ва фосфор снарядлари ишлатилиши оддий ҳолга айланди. Бу қабил қирғинлар оқибатида қурбонлар, ярадорлар, ўй-жойларидан маҳрум бўлган кишилар ва қочқинлар сони тез-тез ортмоқда, улар орасида эса аёллар, қарииялар ва болалар қўпчилиқни ташкил этади. Буларнинг қай бирини илгариги асрлардаги, яъни қадимги даврлар, ўрта асрлар ёки янги замонлардаги зўравонликлардан қўра инсонпарварроқ дейиш мумкинми? Ушбу замонавий зўравонликларни ўз замонасида яшаб ўтган ҳукмдорлар қилган зўравонликларни оқлаш учун асос сифатида қўрсатиш мумкинми?

